

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КОМПЕТ СЛАВІСТІВ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

СЛОВ'ЯНСЬКІ ОБРІЇ

Випуск 6

Частина 1

МОВОЗНАВСТВО

Доповіді

XV Міжнародного з'їзду славістів

(м. Мінськ, 2013 р.)

Київ

2013

Василь Лучик,

провідний науковий співробітник відділу загальної славистичної проблематики і східнослов'янських мов Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, доктор філологічних наук

«ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК СУФІКСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» – НОВИЙ ЕТАП У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ

Укладання «Етимологічного словника суфіксів української мови» – об'єктивно зумовлене явище, яке започаткує новий етап у розвитку слов'янської та індоєвропейської компаративістики, адже ці важливі для з'ясування походження, історичної семантики і структури слів афікси зазвичай не потрапляли до традиційних етимологічних словників лексем.

Ключові слова: етимологія, словник, суфікс, походження, українська мова, слов'янська компаративістика.

Составление «Этимологического словаря суффиксов украинского языка» – объективно обусловленное явление, которое откроет новый этап в развитии славянской и индоевропейской компаративистики, поскольку эти важные для определения происхождения, исторической семантики и структуры слов аффиксы обычно не включались в традиционные этимологические словари лексем.

Ключевые слова: этимология, словарь, суффикс, происхождение, украинский язык, славянская компаративистика.

Composition of «Etymological Dictionary of Suffixes of Ukrainian» is a phenomenon which is caused by objective reasons. It will open a new stage in the development of the Slavic and Indo-European comparative studies since these affixes that are important for understanding of the origin, historical semantics and structure of words have usually not been included in traditional etymological dictionaries of lexemes.

Keywords: etymology, vocabulary, suffix, origin, Ukrainian language, Slavic comparativistics.

Найперші аргументовані спроби пояснити походження слів з'явилися ще в європейському античному мовознавстві, що розвивалося в складі давньогрецької філософії, у зв'язку з відомою дискусією про природу назв, але відповідна наукова галузь етимологія (гр. *ἐτυμολογία*, від «*ετυμον* – істина і *λόγος* – слово, вчення [22, 183]), яка пов'язана з реконструкцією первинного (істинного) значення і праформи (архетипу) слів, зародилася лише після виникнення порівняльно-історичного напрямку в європейській лінгвістиці близько двохсот років тому завдяки працям Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, О. Х. Востокова. Основним його здобутком стало створення етимологічних словників живих національних і споріднених мов, мертвих історичних (наприклад, пруської, старослов'янської) і доісторичних (наприклад, праслов'янської, ностратичної) мов, що є вершиною розвитку компаративістики. Першим у Європі був «Етимо-

логічний словник романських мов» (1853) Ф. Діца, у славістиці такий тип словників започаткував виданий німецькою мовою «Етимологічний словник слов'янських мов» (1886) Ф. Міклошича, а перший «Етимологічний словник української мови» у двох томах уклав у Вінніпезі (Канада) протягом 1962–1982 рр. Я.–Б. Рудницький, після чого в Україні почав виходити у світ семитомний словник з такою самою назвою за редакцією академіка О. С. Мельничука (на сьогодні видано шість томів цього словника з усіма етимологічними статтями від *А* до *Я*, а сьомий, який включатиме індекси слів і мов, побачить світ найближчим часом).

Традиційна для таких словників реконструкція праформ і базових лексичних значень слів в останній час усе більше супроводжується увагою до з'ясування їхньої давньої будови, мотиваційних зв'язків між вихідною і похідною основами, функцій структурних елементів у складі слів з урахуванням історичних змін: аблаута, алотези, інфіксів, детермінативів, афіксів тощо. У словниках зазначеного типу такі одиниці та явища пояснювали лише принагідно у зв'язку з етимологізуванням основ, яке, зрештою, зводилося до реконструкції коренів з первинною речовою семантикою. Крім коренів, тлумачили походження більшої частини префіксів, які стоять на початку слів і часто зберігають етимологічні зв'язки з відповідними прийменниками або з повнозначними морфемами – коренями, що сприяло їх розгляду в окремих словникових статтях. Прикладом цього може бути загальнослов'янський прийменник *y/v* індоєвропейського походження і відповідний префікс *y-/v-* (< псл. **u*, **u-* < іє. **au-* «у; від; з; вниз» [5, 9], що співвідноситься з д.інд. *áva* «вниз, пріч, геть», авест. *ava* «тс.» та ін. і відбите в дієсловах типу укр. *утекти*, р. *убежѣть*, стсл. *ОУХОДИТИ* [23, 142]), який розглядається в окремій словниковій статті порівняно з омонімічним загальнослов'янським прийменним префіксом *y-*, що виділяється переважно в географічних термінах типу укр. діал. *увѣл* «підвищене місце з рослинністю, яке переходить у рівнину», діал. *узѣрок* «пагорб», р. *удѣл* «низина», п. *wądoł* «вузька заглибина», болг. *тъкъв* «уток», с. *удолина* «гірська долина» тощо (< псл. **Q-*, **on-*, пов'язане з ав. *ana* «на, через», гот. *ana* «на», гр. *áva* «на, вгору; уздовж» та ін. < іє. **an-*, **on-*, **en-*, **n-* [5, 9, 10]. Натомість численніші та продуктивніші у творенні нових слів суфікси, які в структурі дериватів є важливими елементами для з'ясування їхнього походження, історичної семантики і праформи, зазвичай не потрапляли до традиційних етимологічних словників лексем і не були об'єктом спеціального етимологічного пояснення в слов'янській лексикографії.

На цьому тлі в синхронічній морфеміці та словотворі суфікси слов'янських мов глибоко досліджені як у теоретичному, так і в лексикографічному планах, що значною мірою зумовлено впливом панівного в зарубіжній лінгвістиці середини ХХ ст. структуралізму. Як наслідок в українському мовознавстві вийшла низка морфемних і словотвірних словників, у яких суфікси виділяються разом з іншими морфемами в структурі лексем [26; 17; 20; 9; 10]. Тлумачно-зіставний словник службових морфем російської та української мов уперше в українській лексикографії уклала Г. П. Циганенко, у якому подано словотвірні значення та функції співвідносних префіксів і суфіксів у структурі похідних лексем [24]. Згодом у Російській Федерації тлумачний слов-

ник словотвірних одиниць російської мови видала Т. Ф. Єфремова, яка назвала свою працю «першим в історії російської лексикографії тлумачним словником-довідником афіксальних одиниць російської мови..., хоча вперше думка про його створення була висловлена понад 100 років тому» [6, 2, 6]. Є подібні лексикографічні праці і в інших країнах, що свідчить про значні досягнення синхронічної морфеміки та дериватології в слов'янському мовознавстві.

Розвиток української (як і загалом слов'янської) лексикографії від морфемних до словотвірних і тлумачних словників афіксальних морфем упритул наблизив мовознавців до усвідомлення необхідності створення «Етимологічного словника суфіксів української мови», який би разом з традиційним етимологічним словником лексем завершив систему порівняльно-історичного аналізу основних морфем української мови: коренів, префіксів і суфіксів. Цю об'єктивно назрілу ідею почали реалізовувати в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, відділ загальнославистичної проблематики і східнослов'янських мов якого завершує роботу над зазначеним лексикографічним виданням. Основні проблеми, теоретичні засади та особливості їх практичного втілення в процесі підготовки зазначеної праці знайшли часткове висвітлення та апробацію в публікаціях виконавців теми [13; 14; 15; 19]. Зокрема, П. О. Селігей в одній із статей узагальнив досвід етимологізування запозичених суфіксів і суфіксоїдів української мови у відповідному словнику [19], який підготовлено до видання і в перспективі увійде як органічна частина до повного «Етимологічного словника суфіксів української мови».

У загальному і слов'янському мовознавстві окремі питання походження, історичного розвитку та мовної належності суфіксів принагідно чи спеціально дослідники розглядали здавна. Зокрема, ще наприкінці XIX ст. відомий австрійський компаративіст П. Кречмер у праці «Вступ до історії грецької мови» (1896) досить ґрунтовно проаналізував словотвірні елементи у власних і деяких загальних назвах з античних надписів і творів класичного періоду [28]. Традиційні етимологічні словники германських мов (особливо німецької та англійської) досить регулярно подають статті про походження суфіксів і суфіксоїдів [див. 19, 114], прикладом чого може бути двотомний етимологічний словник англійської мови Е. Кляйна, виданий у 1966–1967 рр. [27]. У радянському мовознавстві першу спеціальну працю, присвячену генезису, мовній належності й територіальному поширенню суфіксів, суфіксоїдів і відповідних суфіксальних слів у топонімії давньої Малої Азії (за клинописними матеріалами), видав 1948 р. вірменський учений Гр. Капанцян [8]. У ній автор дослідив історико-етимологічний і лінгвогеографічний аспекти суфіксів та суфіксоїдів *-anda* (*-unda* / *-inda*), *-sa* (*-ssa*), *-m* (*-ma*, *-mi*), *-itha* (*-ithi*), *-ha* (*-hi* / *-he*), *-ua* (*-wa*), *-ina* (< *-ini*), *-al(i)*, *-apa* / *-upa* (< *-opa*), *-ura* (*-uria*), *-war(a)*, *-va(n)ni* / *-va(n)na*, які зафіксовані в структурі малоазійських топонімів II – I тисячоліття до н. е., здебільшого поширені в давніх індоєвропейських мовах і частково збережені в праслов'янській та сучасних слов'янських мовах. Наприклад, архаїчний суф. **-ma* (< **-mi*, **-me*), який часто розширювався приєднанням постпозитивного **-na*, наявний у топонімах *Умань* (пер-

винне *Ута*), *Тясьмин* (варіанти *Тесмень, Тясмень, Тясмена, Тясмина, Тясма, Тисма*), в апелятиві *тасьма* та ін. [11, 7, 8], а суф. **-in-* (< іє. **-inā-* / **-einā-*) зберіг високу продуктивність у всіх слов'янських мовах при творенні імен з локальним (географічним), посесивним, одиничним та іншими значеннями.

У повоснні роки перші спроби встановити походження суфіксів та їхні етимологічні значення здійснено і в слов'янському мовознавстві. Зокрема, за наслідками багаторічного дослідження в 1960 р. вийшла у світ ґрунтовна монографія С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)», у якій автор, крім іншого, зробив важливі коментарі щодо походження окремих суфіксів української мови [1]. Наслідком таких студій стало відповідне лексикографічне оформлення частини суфіксів національних і праслов'янської мов в окремих слов'янських країнах. Найґрунтовнішими лексикографічними працями, в яких, крім слів і префіксів, етимологічно пояснено суфікси, були й залишаються два словники, видані в сімдесяті роки, а саме: Р. Skok. *Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Zagreb, 1971–1974. – Т. 1–4) і незавершений *Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego* (Wrocław, 1974–2001. – Т. 1–8), у передмові до перших трьох томів якого (1974–1979) Ф. Славський під назвою «Нарис праслов'янського словотвору» подав етимологічний аналіз іменних і дієслівних суфіксів праслов'янської мови [29]. Повнішого і глибшого дослідження етимології суфіксів, ніж це зроблено Петером Скоком і Францішеком Славським у зазначених словниках, за наступні приблизно чотири десятиліття ніхто в слов'янському мовознавстві не здійснив, як і не створено за цей час спеціальних лексикографічних праць відповідного типу. Водночас ні «Нарис праслов'янського словотвору», ні етимологічні статті сербських і хорватських суфіксів не охоплюють усіх суфіксальних морфем відповідних мов, не кажучи вже про більшу частину такого виду афіксів інших слов'янських мов. Отже, створення повних етимологічних словників суфіксів живих і мертвих слов'янських мов, а також праслов'янської мови-основи є об'єктивною необхідністю й актуальним завданням сучасної етимології та лексикографії, розв'язання якого стане новим етапом у розвитку слов'янської компаративістики.

Попри наявність позитивного і вкрай необхідного для подальших студій досвіду етимологізування суфіксів окремих мов, насамперед у зазначених словниках П. Скока і за редакцією Ф. Славського, створення повного «Етимологічного словника суфіксів української мови» супроводжувалося і супроводжується подоланням кількох передбачуваних та непередбачуваних проблем. Перша з них зумовлена відсутністю в слов'янській і світовій лексикографії спеціальних словників такого типу, які б і за формою, і за змістом були зразком та одним із джерел укладання відповідного словника української мови. Виходячи з традицій європейської лексикографії було вирішено подавати в цьому словнику етимології лише тих суфіксів, які зафіксовані в структурі загальних назв, оскільки власні назви (оніми) хоч і значною мірою дублюють словотвірну структуру апелятивів, та все ж мають свою специфіку й невизначений склад (кількість онімів у кожній слов'янській мові становить сотні тисяч або й мільйони одиниць, значна частина яких ще не має задовільної етимології), тому потребують окремого довгот-

ривалого вивчення. Власні назви залучаються до словникових статей для ілюстрації етимологічного або пізнішого значення лише тих суфіксів, які утворюють переважно апелятиви, а онімне значення є одним із кількох у семантичній структурі морфем. Але й такий підхід пов'язаний з певними труднощами, які об'єктивно виникали при створенні праці відносно нового типу. Зокрема, постало питання про реєстр суфіксів загальних назв, які мають бути заголовковими в словникових статтях. Основним джерелом матеріалу для «Етимологічного словника суфіксів української мови» став найповніший «Словник афіксальних морфем української мови» (1998), проте механічне перенесення поданих у ньому морфем як реєстрових у словникові статті створеного етимологічного словника виявилось неможливим через різне призначення цих двох лексикографічних праць. У «Словнику афіксальних морфем української мови» виділено 672 суфікси, які внесено з врахуванням структурних відмінностей до автоматизованої інформаційно-дослідницької системи «Морфемно-словотвірний фонд української мови» для комп'ютерного аналізу афіксів, що зумовило його специфіку: «Отже, це частотно-валентний словник афіксальних морфем сучасної української літературної мови, укладений за допомогою комп'ютера» [9, 5]. Додамо, і для комп'ютера. Тому в зазначеному джерелі виділено як різні афікси *-ан(и)* і *-ян(и)*, *-ук*, і *-юк*, *-в-* у слові *живий* і *-вл-* у похідному від нього іменникові *живлення*, *-ськ(ий)* і *-цьк(ий)* і т. ін., що важливо для комп'ютерної і, ширше, структурної лінгвістики, але абсолютно не прийнятно для етимології суфіксів.

Не знято в науковій літературі і питання про статус та співвідношення афіксів типу *-ськ(ий)*, *-івськ(ий)*, *-енськ(ий)*, *-анськ(ий)*, *-инськ(ий)*. Це пов'язано з тим, що в теоретичному словотворі досі остаточно не розв'язано питання про розмежування слова й словоформи, про співвідношення багатозначних та омонімічних морфем, про критерії поділу слова на афікси, про так звані незначимі міжморфемні прокладки, стосовно яких використовують кілька термінів: *формативи*, *інтерфікси*, *асемантеми*, *структеми*, *субформи* тощо. Якщо виходити з того, що будь-яка морфема – це «елементарна, мінімальна *одиниця мови*, формально неподільна в межах одного *слова*, але подільна за семантикою», тобто це «двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані» [22, 371–372], то розчленування функціонально цілісних суфіксів на значимі та незначимі компоненти є недоцільним. У зв'язку з цим для етимологізування суфіксів і укладання словника важливо було ідентифікувати аломорфи й варіанти суфіксів та об'єднати їх навколо інваріантів або протиставити як самостійні афікси, що винесені в словникових статтях як реєстрові одиниці. Це стосується і формального виділення авторами «Словника афіксальних морфем української мови» суфіксів типу *-дъ*, *-лъ*, *-нь* у відприкметникових іменниках на зразок *гладъ*, *голь*, *синь*, які з історичного погляду насправді містять один афікс **-жь*, приєднаний у субстантивувальному значенні до основ з різними кореневими приголосними: *глад-кий*, *гол-ий*, *син-ій* тощо, і включення до реєстру цього словника не притаманного українській мові суф. *-овщик* (*заготовщик*), і т. ін.

Ще однією проблемою загального характеру, яка постала перед укладачами етимологічного словника суфіксів, є обсяг обов'язкових для залучення до нього суфіксоїдів, котрі співвідносяться з коренями, але в певних словотвірних типах утратили речове значення і виконують роль службової морфеми. З огляду на те, що більшість питомих суфіксоїдів зберігає структурно-семантичний зв'язок з відповідними кореневими морфемами, до реєстру словника внесено лише ті з них, які функціонально повністю перейшли в афікси і, зазвичай, уже не вживаються як вільні корені, хоч етимологічно тлумачаться як основи певних лексем. До таких належить, наприклад, суфіксоїд *-гуз*, словникову статтю про який (укладачі Л. О. Андрієнко і В. В. Лучик) подано нижче:

-гуз суфіксоїд в іменниках чоловічого роду *боягуз*, діал. *ляпагуз* «базикало», *гуз сверби* (бот.) «свербига, *Bunias L.*», *чорногуз*, де *-гуз* – усічена форма іменника *гузно* «зад»; – р. *-гуз* (діал. *свербу́гуз* (бот.) «бугила», *гуз* «нижня частина снопа, окоренок дерева»); бр. *гуза* «тс.»; п. діал. *guza* «зад, тил»; ч. *huzo* «куприк у птаха»; слц. *huzrit'sa* «неспокійно сидіти, соватися»; вл. *huzac so* «тс.»; болг. *гуз, гъзер* «зад»; м. *газ* «зад»; с. *гуз, гу́за* «зад»; х. *гу́за* «тс.»; слн. *góza, gúza* «тс.»; – псл. *gQzь «зад», можливо, мало варіант *guzь, етимологічно пов'язаний з п. *guz* «гудз; великий гудзик», укр. гудз «гуля, вузол, потовщення» та їхніми відповідниками в інших слов'янських мовах, що мають паралелі в балтійських мовах. – ЕСУМ I, 612, 614; ЕСУМ V, 188 (умовні скорочення джерел, які подано авторами наприкінці цієї й наступних словникових статей, що наводяться для ілюстрації певних положень доповіді, до списку використаної в ній літератури не включено).

Що стосується афіксоїдів іншомовного походження, які для абсолютної більшості носіїв української мови не мають мотиваційного зв'язку з коренями мови-джерела і легше сприймаються як повторювані службові морфеми, то їх максимально повно подано в словнику, що зумовило значно більшу кількість таких одиниць порівняно з питомими суфіксоїдами і з запозиченими суфіксами: *-бол, -ген, -граф, -дром, -лог, -ман, -ном, -пед, -поль, -стан, -стат, -тека, -фїл* та ін. Ця обставина до певної міри полегшила етимологізування суфіксоїдів іншомовного походження, бо існують етимологічні словники лексем відповідних мов (пор. словникову статтю про питомий суфіксоїд *-гуз*, яка значною мірою дублює відповідні статті в «Етимологічному словнику української мови»), що, у свою чергу, дозволило швидше від «питомої» частини підготувати до видання як пробний «Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові», про який згадано вище.

У зв'язку з першим блоком проблем, що виникли в процесі укладання «Етимологічного словника суфіксів української мови», варто згадати досвід найавторитетніших лексикографів, який свідчить про те, що навіть найкращі лексикографічні праці у своїх перших виданнях не бувають досконалими. Зокрема, на цю обставину вказує відомий російський лексиколог і лексикограф Т. Ф. Єфремова, цитуючи в передмові укладеного нею тлумачного словника словотвірних одиниць російської мови вислів автора ґрунтовного тритомника «Материалы для словаря давнерусского языка по письменным памятникам» І. І. Срезневського, який писав: «...Хороший, досить повний словник не може бути укладений з одного разу; ...у жодній книзі пропуски й недогляди, свідомі

або несвідомі, не стільки можливі та припустимі, як у словнику, а найбільш задовільний словник з часом утрачає все більше своє достоїнство, усе більше вимагає поправку» [6, 4]. Звертає на себе увагу той факт, що ця пересторога зроблена дослідницею при укладанні словника словотвірних морфем російської мови, аналог якого вже фактично існував у формі таблиць із суфіксами та їхніми значеннями в різних частинах мови, поданих у книзі З. А. Потіхи «Современное русское словообразование» [18, 173–374], і у вигляді згадуваного тлумачного словника службових морфем російської мови порівняно з українською Г. П. Циганенко.

Важлива проблема, яку доводиться долати при укладанні «Етимологічного словника суфіксів української мови», як і традиційних етимологічних словників, пов'язана з необхідністю максимального залучення спорідненого матеріалу з інших мов для етимологізування як питомих, так і запозичених суфіксів. На цю обставину у свій час звертав увагу О. С. Мельничук, який у передмові до семитомного «Етимологічного словника української мови» зазначав, що «кожний етимологічний словник окремо слов'янської мови становить певну ланку в єдиному нерозривному ланцюгу загальнонослов'янської етимології, яка, в свою чергу, входить до складу етимології індоєвропейських мов і, ширше, порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства» [16, 9]. З огляду на нерівномірне дослідження структури, словотвірних значень і природи суфіксів різних слов'янських мов, а також на їх неоднакове лексикографічне опрацювання (наприклад, у білоруському мовознавстві відсутній тлумачний словник службових морфем білоруської мови) використання необхідного матеріалу ускладнюється, що частково може позначитися на повноті окремих словникових статей.

Ще однією проблемою етимологізування суфіксів є реконструкція їхньої первинної семантики, яка зумовлена абстрактним (типологічним) значенням цього виду морфем, що приєднуються в дериваційній або граматичній (реляційній) функції до кореневи чи розширених афіксами основ. На відміну від коренів з індивідуальними речовими значеннями й префіксів, які часто зберігають мотиваційні зв'язки з приєдниками та первинними основами, суфікси майже повністю втратили такі зв'язки з повнозначними морфемами, що ускладнює визначення їхньої вихідної семантики. Прикладами які пов'язані з деякою непевністю в реконструкції первинної семантики, є: непродуктивний загальнонослов'янський суфікс прикметникового походження *-av* (< псл. **-avt*) у похідному іменникові *рукав* (< псл. **rQkavъ*; пор. лит. *rankóvė*), що може кваліфікуватися як афікс з релятивним (указує на відношення до руки), атрибутивним (указує на ознаку руки як *-av-ий* / *-яв-ий* у *кульгавий*, утвореному від *культга*, у *кучерявий* похідному від *кучері*) або навіть з посесивним (указує на належність руці) значенням малопродуктивний суф. *-an* (< псл. **-antь*) у структурі похідних з різними словотвірними значеннями: субстантивувальним (*білан* < псл. **bēlanъ* «хтось або щось білого кольору, білий»), атрибутивним (заст. *губан* < псл. **gQbanъ* «людина з великими губами»), релятивним (*братан* «племінник по братові»), опредметненої дії (*стусан* «уда кулаком, ногою, коліном», похідне від *стусати* «штовхати») та ін.

З проблемою реконструкції первинної семантики суфіксів, яка відбивала вную рішну форму відповідного словотвірного або морфологічного типу, тісно пов'язані

визначення вихідної форми (архетипу) таких афіксів, котрі в процесі розвитку мови могли зазнавати незначних або істотних історичних змін у структурі. З огляду на закон фонетичних відповідностей у споріднених мовах і зумовлені історичним розвитком праслов'янської та української мов звукові зміни прозорою є формальна природа питомих суфіксів *-ищ(е)* < псл. **-ъско / *-isko + *-je, -чанин* < основи на **-k-, *-c-, *-č-* + **-janinъ, -ie-* < стукр. *-ov-* < псл. **-ovъ* та ін. Натомість проблемною є реконструкція праформи складного суфікса *-езн(ий)* у словах типу *величезний* зі структурним елементом *-ез-*, який входив до складу псл. **-ezny / *-izny* і, можливо, пов'язаний ще з іє. **-jes-*, що є суфіксом порівняльного ступеня з інтенсивним значенням коренів; *-знь* в іменниках типу *боязнь, приязнь* з праслов'янськими витоками (пор. псл. **-zнь* у похідних **bojazнь, *žizнь*), у структурі якого вичленовується суф. **-нь* й елемент *-ž-* невідомого походження, та ін.

Із семантичним аспектом етимологізування суфіксів пов'язана проблема розмежування полісемічних та омонімічних афіксів, яка неоднозначно розв'язується навіть у теоретичних і лексикографічних працях із синхронічного словотвору та морфеміки. Зокрема, Г. П. Циганенко назви осіб чоловічої статі російської мови *глазник, посланник, комунальник* протиставляє як слова, у структурі яких суф. *-ик* має різні значення, тому що його приєднано до основ різних частин мови (в даному разі іменника, дієприкметника і прикметника), а в дериватах *братик* і *грузовик-ик* виділено як омонімічний і в цій парі слів, і до форманта попередньої групи іменників, бо він виражає різні значення – особове, пестливе та предметне [24, 75–76]. Натомість П. І. Білоусенко праслов'янський суф. **-икъ* у структурі демінутивів (**bratikъ, *listikъ*) і субстантивів (**bělíkъ* «щось чи хтось, що відрізняється білим»), утворених від різних частин мови, розглядає як багатозначний [2, 24], очевидно, на тій підставі, що це один і той самий за походженням афікс, котрий мав таку вихідну синкретичну семантику, яка з часом розвинулася в кілька сучасних значень. Зіставлення поглядів зазначених та інших дериватологів на явище полісемії й омонімії суфіксів підтверджує той факт, що їх розуміння з позиції діахронічного та синхронічного аспектів різняться. З історико-етимологічного погляду омонімічними є суфікси, які: 1) виникли в одній мові, але мають різне походження (наприклад, загальнослов'янський суф. *-ищ*, що розвинувся з псл. **-iŝŝ-* у відіменникових похідних назв найближчих родичів типу *дідищ, панищ* зі словотвірним значенням «недорослість, патронімічність»), і суф. *-ищ*, який постав з псл. **-ikŝŝ-* у віддієслівних похідних (*nomina instrumentum*) типу *натягич* «бондарський важільний інструмент для натягування обручів» [12, 122, 126]; 2) виникли в різних мовах і формально збігаються між собою в одній із мов: наприклад, суф. *-ур-а* (< псл. **-ura*) як пейоративний афікс у стилістично забарвлених словах слов'янського походження типу *бабура, німчура, замазура* й суф. *-ур-а* (< латин. *-ura*) в латинізмах типу *архітектура, диктатура, професура*; 3) функціонують як форманти у структурі різних частин мови: наприклад, суф. *-к-* з предметним значенням в іменниках типу *груд-к-а, слив-к-а, зниз-к-а* і *-к-* у якісних прикметниках типу *пруд-к-а, слив-к-а, низь-к-а*.

Абсолютна більшість суфіксів української мови, як і інших слов'янських, чітко поділяється за своїм походженням на питомі та запозичені. Питомі суфікси виникли:

1) в індоєвропейській правомі (наприклад, псл. **-atajъ* < іє. **-tōiōs*, псл. **-акъ* < іє. **-ākos*, псл. **-dlo* < іє. **-dhlo-*); 2) у праслов'янській мові-основі (**-ань* / **-'ань*, **-ень* / **-ьнь*, **-едь*, **-оба*, **-овъь* та ін.); 3) у східнослов'янському діалектному середовищі (*-уган* / *-юган*, *-еств-о*, *-оньк-а* / *-еньк-а*, *-отн-ий*, *-уй-а* та ін.); 4) у власне українській мові (*-ално*, *-енк-о*, *-ч-а*, *-оньки*, *-увач* та ін.). Зокрема, власне українське походження суф. *-енк(о)* підтверджує словника стаття, підготовлена Т. Я. Марченко:

-енк(о) 1) в іменниках на позначення недорослості, а також осіб за походженням від батька (рідше від матері), що мотивуються назвами, які вказують на етнічну або національну належність (*нко*, *нко*, *татарє литвинє нко циганє*), соціальний стан (*нко*, *куркуле тченко нко*, *безха глитас*), стосунок до соціальної ієрархії (*ненко нко*, *отама нко*, *князе царе*), заняття, професію (*нко*, *нко*, *мірошничє ковалє нко писарє*), соціальний стан матері, батька (*нко нко*, *вдовичє вдове*); 2) у патронімах, утворених від загальних і власних назв осіб за походженням від батька (*менко нко*, *Яки нко*, *Ляше Козачє*), або матронімах з основами назв осіб за походженням від матері чи відношенням до жінки (розм. згрубіле баби), бабусі (*нко*, *нко*, *Марусє Бабе нко Христе*); – складний специфічно український суфікс, який поза межами української мови не має точного відповідника в жодній слов'янській мові, проте своїми елементами пов'язаний з мовними явищами праслов'янської доби; існує думка, що близькі за структурою і семантикою український суф. *-енк(о)*, російський *-енк(а)*, ставропольський *-jonek*, старочеський *-enek*, польський *-jeniec*, чеський *-enes*, болгарський *-енец*, сербський *-енац*, старослов'янський *-eNciъ* та ін. являють собою складні форманти, утворені присланням попередника сучасних слов'янських суфіксів з опорним *-к* або *-с* до іменникових основ на **-еп-* (О. Б. Ткаченко); в українській мові (переважно в середньо-наддніпрянських говорах південно-східного наріччя) основою для виникнення форм на *-енк(о)*, найвірогідніше, послужила контамінація більш давніх форм типу російського *теленк* і давніх українських назв осіб на *-к(о)* типу *шевко*, *хвалько* (О. Б. Ткаченко, П. І. Білоусенко) або здрібніло-пестливих імен типу *Василько*, *Іванко*, *Славко*; ще в XIX ст. висувалося припущення, що форми на *-енк(о)* – це скам'янілі кличні відмінки слів зі зменшувальним значенням на *-енок* (А. Степович), наприкінці XX ст. – що це скам'янілі форми інших непрямих відмінків (М. Л. Худаш); але такі твердження виявилися не зовсім переконливими; у російській і білоруській мовах патронімічний суф. *-енк(о)* наявний у запозиченнях з української мови або функціонує під впливом її північно-східних говірок. – Білоусенко 112; Вступ 133, 162; САМУМ 133–134; Степович 5; ССУЛМ 100; Ткаченко 1958, 38; Худаш 78.

Запозичені суфікси й суфіксоїди проникали з інших мов в українську разом з відповідними типами слів. На відміну від коренів і префіксів вони в українській мові, як уже зазначалося, не лише кількісно не поступаються питомим, а навіть трохи переважають їх за рахунок великої частини суфіксоїдів, що в мові-джерелі не завжди функціонують у ролі службових морфем (за попередніми підрахунками, словник міститиме близько 450 статей з етимології питомих суфіксів і суфіксоїдів та 525 статей з етимології запозичених суфіксів і суфіксоїдів). Що ж до словотвірної або формотворчої продуктивності зазначених морфем, то тут ситуація кардинально відмінна:

абсолютна більшість загальноживаних суфіксальних слів української мови виникла і продовжує творитися за допомогою питомих афіксів, з-поміж яких переважають продуктивні, високопродуктивні та малопродуктивні, і незначна частина суфіксальних похідних виникла й продовжує творитися за допомогою запозичених суфіксів і суфіксоїдів, з-поміж яких переважають непродуктивні афікси та уніфікси. Саме у значно вищому функціональному навантаженні питомих службових морфем порівняно з запозиченими відбивається автохтонний характер словотвірної системи української мови як одного з її рівнів. Принагідно відзначимо, що питомі суфікси й суфіксоїди активно взаємодіють як з автохтонними, так і з запозиченими (наприклад, *авіацій-ний*, *бокс-увати*, *вольтер-янець* «послідовник Вольтера», *спортсмен-ка* та ін.) основами, утворюючи значний прошарок слів, які незалежно від походження твірної основи належать до питомих лексем, бо виникли як номінативні одиниці в українській мові за допомогою її дериваційних засобів.

Водночас питання про походження та мову-джерело окремих суфіксів виявляється складним, залишаючись подекуди дискусійним, що зумовлено абстрактним значенням таких афіксів, яке не пов'язане з реаліями окремої місцевості, або їх проникненням з одних контактних мов в інші без збереження чітких ознак мовного середовища, де вони виникли. Зокрема, в українській і тюркських мовах функціонують як омонімічні суфікси відповідно *-ук/-юк*, *-чук* та *-uk/-ük*, *-çük* у назвах осіб чоловічого роду з демінутивним значенням: пор., наприклад, питомі українські антропоніми *Сторожук*, *Костюк*, *Захарчук*, апелятиви *бондарчук*, *сиротюк*, *циганчук* та ін., які спочатку вживалися, мабуть, для творення назв щодо віку осіб за професією чи заняттями батьків або за якоюсь іншою ознакою [1, 118], і тюркські антропоніми, топоніми та апелятиви з аналогічним значенням: *Байчук* (< *Бай* + *-ч-ук*), *Байрачук* (< *Байрак* + *ук*) [7, 24–25], *Аргинчик* / *Арғанчук* «Маленький Аргин» [21, 194], в російських діалектах *к баранчу* «дитина; хлопець підліток» [25, 60], укр. *сердюк* «охоронець гетьмана» (< тур. *sürtük* «провідник, наглядач») [5, 218]. Власне український характер тепер уже переважно прізвищ на *-ук/-юк*, *-чук* і загальнотюркське поширення демінутивів та інших утворень з відповідним суфіксом, що має кілька фонетичних варіантів [3, 177], дало підстави окремим дослідникам стверджувати тюркське походження або тюркський вплив на закріплення цього афікса в українській мові.

Не менш складно визначити мову-джерело власне слов'янських суфіксів, напрямом їх поширення з однієї слов'янської мови в іншу, посередництво в цьому процесі тих чи інших споріднених мов і діалектів. Так, у вітчизняному мовознавстві відома думка про пізніє запозичення українською мовою з російської суф. *-чанин*, що виник на основі *-анин/-янин* унаслідок перерозкладу твірних основ на *-к-*, *-ч-*, *-ц-*. Але такий висновок не підтверджується ні історичними фактами, ні спеціальними дослідженнями фахівців. Цей суфікс відомий у назвах жителів України ще з давньоруських та староукраїнських пам'яток і належить до найпродуктивніших у катойконімній системі сучасної української мови: пор. *Трубужскъ* – *трубчани* (1223), *Львовъ* – *львовчани* (1407), *Глухів* – *глухівчани*, *Суми* – *сумчани*, *Стеців* – *стецівчани* [4, 86–87]. Щодо російської мови, то в ній він менш продуктивний і як «неприродний» для

неї ще донедавна викликав обурення й серйозний спротив з боку таких письменників, як С. Сергєєв-Ценський, Ф. Гладков та ін. [18, 87]. Отже, говорити про запозичення суф. *-чан-и, -чанин* в українську мову з російської, щонайменше, немає підстав, тому цілком справедливим є висновок з цього приводу відомого дослідника катоїконімічних систем східнослов'янських мов В. О. Горпинича: «В українську мову, як і в російську і білоруську, суфікс *-чан-и (-чанин)* увійшов у складі загальної системи давньоруського відтопонімного словотвору» [4, 87].

Проблеми, які пов'язані з укладанням «Етимологічного словника суфіксів української мови», не вичерпуються зазначеними обставинами теоретичного й практичного характеру. За своєю природою вони віддзеркалюють стан синхронічного й діахронічного словотвору, сучасної та історичної морфеміки у вітчизняному й слов'янському мовознавстві загалом. Основні труднощі, які виникають у процесі етимологізування суфіксів та укладання відповідного словника, полягають у семантичній специфіці цього виду афіксів, зумовленій загальним для певних типів дериватів словотвірним або морфологічним значенням, в архаїчності багатьох первинних суфіксів, які давно втратили мотиваційний зв'язок з твірними коренями чи іншими структурними елементами, в історичних змінах семантичної та формальної структури морфем, у взаємодії споріднених і неспоріднених мов на різних рівнях їхньої системи, у відсутності досвіду укладання спеціальних етимологічних словників суфіксів в українському, слов'янському й загальному мовознавстві тощо. Подолання цих та інших проблем і вихід у світ «Етимологічного словника суфіксів української мови», як і відповідних словників інших слов'янських мов, – це об'єктивно зумовлене явище початку ХХІ ст. Такий словник започаткує новий тип лексикографічних праць, а відтак і новий етап у розвитку слов'янської і, ширше, індоєвропейської компаративістики, яка продовжує залишатися одним із провідних напрямів сучасного мовознавства і виявляє невичерпні ресурси для його подальшого прогресу.

Список використаної літератури

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К.: КДПІ, 1993. – 215 с.
3. Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. – К., 2003. – 226 с.
4. Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові. – К.: ВПІ, 1979. – 158 с.
5. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 5. – 704 с.
6. Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М.: Русск. язык, 1996. – 638 с.
7. Ибрагимова В. Ф. Словарь русско-украинских фамилий тюркского происхождения. – Симферополь, 2009. – 114 с.

8. *Капанцян Гр.* Суффікси і суффігированні слова в топониміке давней Малої Азії (їх генезис, мовознавча належність і територіальне поширення). – Єреван: Изд-во АН Армян. ССР, 1948. – 56 с.
9. *Клименко Н. Ф., Карпівська Є. А., Карпівський В. С., Недозим Т. І.* Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998. – 434 с.
10. *Клименко Н. Ф., Карпівська Є. А., Кислюк Л. П.* Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 2005. – 264 с.
11. *Лучик В. В.* Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235 с.
12. *Лучик В. В.* Про деякі особливості формування похідних на *-ич* в українській мові // Питання мовознавства: Збірник наукових праць на честь 70-річчя Володимира Олександровича Горпинича. – Кіровоград, 1997. – С. 121–130.
13. *Лучик В. В.* До питання про створення «Етимологічного словника суфіксів української мови» // Ономастика і апелятиви. Вип. 30: Ювілейний випуск на пошану 80-річчя від дня народження професора Володимира Олександровича Горпинича. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – С. 118–123.
14. *Лучик В. В.* Проблеми етимологізування суфіксів української мови // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (Збірник наукових праць до 90-річчя з дня народження). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 39–42.
15. *Марченко Т. Я.* Іменникові суфікси праслов'янського походження з компонентом *-і-* у сучасній українській мові // Акцентологія. Етимологія. Семантика: Збірник наукових праць до 75-річчя академіка НАН України Віталія Григоровича Складенка. – К.: Наук. думка, 2012. – С. 526–538.
16. *Мельничук О. С.* Вступ // Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – С. 7–13.
17. *Полюга Л. М.* Морфемний словник. – К.: Рад. школа, 1983. – 464 с.
18. *Потиха З. А.* Современное русское словообразование. – М.: Просвещение, 1970. – 384 с.
19. *Селігей П. О.* З досвіду етимологізації запозичених суфіксів у словнику // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (Збірник наукових праць до 90-річчя з дня народження). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – С. 113–121.
20. *Сікорська З. С.* Українсько-російський словотвірний словник. – К.: Рад. школа, 1985. – 188 с.
21. *Суперанская А. В., Исаева З. Г., Исхакова Х. Ф.* Топонимия Крыма. Часть I. Введение в топонимию Крыма. – М., 1995. – 215 с.
22. Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змін. і допов. – К.: Вид-во «Укр. енци.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.: іл.
23. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1987. – Т. 4. – 864 с.
24. *Цыганенко Г. П.* Словарь служебных морфем русского языка. – К.: Рад. школа, 1982. – 240 с.